

"Χριστός Σάμον Έσωσεν τη 6η Αυγούστου 1824" - Η Ναυμαχία της Μυκάλης!

Στις 5 Αυγούστου 1824 ο ελληνικός στόλος υπό τον Σαχτούρη καταναυμαχεί τον οθωμανικό στην Σάμο (ναυμαχία Μυκάλης).

Πηγή φωτογραφίας: Περιοδικό: "Ιστορία Εικονογραφημένη

Την είπαν Ναυμαχία της Σάμου ή και της Μυκάλης. Όπως και να' χει, ήταν μια ιστορική ναυμαχία που έλαβε χώρα στη θαλάσσια περιοχή της Σάμου μεταξύ των δύο συνασπισμένων στόλων Ύδρας και Σπετσών, κατά του Οθωμανικού στόλου, στις 5 Αυγούστου του 1824. Ακριβώς 194 χρόνια πριν, το ελληνικό Ναυτικό πετύχαινε περιφανή νίκη, τρέποντας τους Τούρκους σε άτακτη φυγή.

Το σχέδιο που είχε καταστρωθεί από τους Τούρκους και Αιγύπτιους ήταν η καταστροφή των ενοχλητικών και με στόλο νησιών Ψαρών και Κάσου από τον τουρκικό και αιγυπτιακό στόλο, αντίστοιχα. Στη συνέχεια οι δύο στόλοι θα ενώνονταν και αφού πέρασαν και την ανυπότακτη Σάμο, θα επιτίθεντο κατά της Πελοποννήσου.

Στη Σάμο ουδέποτε είχε πατήσει Τούρκος, λόγω προνομίων που είχαν δοθεί το 1565 από τον Σουλτάνο Σουλεϊμάν Α', με σκοπό την επανακατοίκησή της, καθόσον το νησί είχε εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους του το 1475 (πλην 40 οικογενειών της περιοχής του όρους Κέρκης), λόγω των συνεχών πειρατικών επιδρομών αλλά και μολυσματικής νόσου (λιμός). Μόνο φόρους πλήρωνε το νησί και ήταν από τα πρώτα που επαναστάτησαν στις 20 Απριλίου 1821, υπό τους οπλαρχηγούς καπετάν Κωνσταντή Λαχανά και Λυκούργο Λογοθέτη.

Πράγματι, στις 29 Μαΐου 1824 καταστράφηκε η Κάσος από τους Αιγύπτιους και στις 21 Ιουνίου τα Ψαρά από τους Τούρκους, παρά την ηρωική αντίσταση των κατοίκων και των δύο νησιών.

Συγχρόνως, ο Τούρκος Ναύαρχος Χοσρέφ Πασάς ειδοποίησε τους Σαμίους με κάποιον Άγγλο υπήκοο, πλοίαρχο του στόλου του, να δηλώσουν υποταγή και τότε δεν θα έχουν να φοβηθούν τίποτα. Οι Σάμιοι, ωστόσο, στη συνέλευσή τους απέκρουσαν την πρόταση του Χοσρέφ.

Τον τουρκικό στόλο ανέλαβε να αντιμετωπίσουν νησιώτες, από την Ύδρα και τις Σπέτσες. Από εκεί στις 24 Ιουλίου 1824 απέπλευσαν 15 πολεμικά πλοία και ένα πυρπολικό υπό τον Ναύαρχο Γεώργιο Ανδρούτσο. Στις 27 Ιουλίου απέπλευσε η Υδραϊκή Μοίρα (μέρος του στόλου της Ύδρας), αποτελούμενη από 23 πολεμικά πλοία και 4 πυρπολικά υπό τον Αντιναύαρχο Γεώργιο Σαχτούρη.

Τέλη Ιουλίου ο τουρκικός στόλος με Ναύαρχο τον Χοσρέφ Πασά, αποτελούμενος από 48 πολεμικά διαφόρων τύπων, απέπλευσε από τη Μυτιλήνη και στις 28 Ιουλίου αγκυροβόλησε στα νότια της Σάμου έξω από το Πυθαγόρειο, κοντά στην είσοδο του στενού της Μυκάλης που χωρίζει τη Σάμο από τα Μικρασιατικά παράλια της Ιωνίας.

Ήδη από τις αρχές Ιουλίου στα Μικρασιατικά παράλια έναντι της Σάμου είχε συγκεντρωθεί μεγάλος αριθμός τουρκικών στρατευμάτων και ατάκτων, με περίπου 300 μικρά πλοίαρια, σακκολέβες (μικρά εμπορικά ιστιοφόρα), καΐκια κλπ.

Η δύναμη αυτή επιχείρησε συνεχείς και αλλεπάλληλες επιθέσεις και αποβάσεις στο νησί, τις οποίες ωστόσο απέκρουαν οι Σάμιοι.

Πολλοί από τους Σαμίους μαχητές που ήταν οχυρωμένοι στον λόφο Καστέλι του Πυθαγορείου (σημερινός ναός Μεταμορφώσεως) είχαν έλλειψη νερού, όμως η πηγή που βρισκόταν εκεί κοντά έβγαζε αλμυρό νερό. Τις ημέρες όμως εκείνες υπερίσχυσε η φλέβα του πόσιμου νερού κι αυτό θεωρήθηκε από τους αμυνόμενους θεϊκή βοήθεια.

Επίσης η δύναμη αυτή επιχείρησε αποβάσεις στη περιοχή του Καρλοβασίου και στο ακρωτήριο Κότσικα κοντά στο Βαθύ, οι οποίες επίσης αποκρούστηκαν επιτυχώς από τους Σαμίους.

Η Υδραϊκή Μοίρα υπό τον Σαχτούρη (23 πλοία και 4 πυρπολικά) ξημερώματα της 30ης Ιουλίου πλέοντας στο στενό Ικαρίας και Φούρνων εντοπίζει 20 σακκολέβες και 30 κωπήλατα μικροκάϊκα να κατευθύνονται προς το Καρλόβασι της Σάμου για να αποβιβάσουν 2.000 στρατιώτες.

Κατά τη συμπλοκή που ακολούθησε μερικές σακκολέβες βυθίστηκαν, ενώ οι υπόλοιπες μαζί με τα μικροκάϊκα, έφθασαν κακήν-κακώς στα Μικρασιατικά παράλια, όπου οι επιβαίνοντες σε αυτές

Τούρκοι έτρεχαν αλλόφρονες να βρουν καταφύγιο μακριά από την θάλασσα ενώ "εκυνηγούντο ακατάπαυστα με τα κανόνια των ελληνικών πλοίων". Οι Υδραίοι είχαν 5 νεκρούς και 9 τραυματίες, ενώ οι απώλειες του εχθρού ήταν ανυπολόγιστες. Στις 10 το βράδυ ανασυγκροτήθηκε ο ελληνικός στόλος και στις 2 το πρωί έφθασε στη Σάμο.

Η ναυμαχία της Μυκάλης

Το πρωί της 31ης Ιουλίου βρήκε την Υδραϊκή Μοίρα 2 μίλια ανοικτά του Βαθέος. Κατά τη διάρκεια της νύχτας ενισχύθηκε με ένα ψαριανό μπρίκι και δύο πυρπολικά, του Κανάρη και του Νικόδημου.

Έπειτα από πληροφορίες που δόθηκαν από τους Σαμίους ότι οι Τούρκοι ετοιμάζαν απόβαση στο νότιο και ανατολικό μέρος του νησιού, ο αντιναύαρχος Σαχτούρης έθεσε τα πλοία του σε κίνηση. Τα υδραϊκά σκάφη εισήλθαν στο στενό της Μυκάλης.

Εκεί βρέθηκαν μπροστά σε μια μεγάλη συγκέντρωση σακκολεβών, μικροκάικων και πλοιαρίων που περίμεναν να παραλάβουν και να μεταφέρουν στο νησί του Πυθαγόρα τις χιλιάδες στρατιώτες και ατάκτους οι οποίοι είχαν κατακλύσει τα έναντι της Σάμου μικρασιατικά παράλια. Ταυτοχρόνως είδαν και τον εκ 48 πλοίων αποτελούμενο Τουρκικό στόλο του Χοσρέφ που ήταν αγκυροβολημένος έξω από το Τηγάνι.

Μόλις έφθασε η Υδραϊκή Μοίρα, ο Σαχτούρης έδωσε εντολή να κινηθούν προς τους όρμους όπου ήταν τα εχθρικά. Οι σακολέβες και δύο μπρίκια που τις προστάτευαν, μόλις αντίκρισαν τον ελληνικό στόλο, έκοψαν τις άγκυρες και κινήθηκαν προς τις θέσεις που ήταν αγκυροβολημένος ο Τουρκικός στόλος. Τρία ελληνικά πλοία προχώρησαν περισσότερο προς το πρώτο "λιμενίδιο", όπου υπήρχαν πολλά μικροκάικα και τα κανονιοβόλησαν. Με την πρώτη κανονιά τα εχθρικά στρατεύματα πήραν τον δρόμο της φυγής.

Ο άνεμος δεν ευνοούσε τα Ελληνικά πλοία για να επιχειρήσουν επίθεση κατά του τουρκικού στόλου. Τότε ο Χοσρέφ, βλέποντας ότι δεν θα ήταν δυνατή η απόβαση στη Σάμο, εφόσον ο ελληνικός στόλος κατείχε τον πορθμό, διέταξε 18 μεγάλες «φρεγάτες και κορβέτες» να επιτεθούν εναντίον του. Ο Σαχτούρης διέταξε τα πλοία του να μην κινηθούν και να χτυπούν τον εχθρό με τα κανόνια τους από τις θέσεις τους. Πυκνοί πυροβολισμοί έπεφταν και από τα δύο μέρη, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Τότε δόθηκε διαταγή σε δύο ελληνικά πυρπολικά "να

βάλλουν εις τα πανιά". Ο πυρπολητής Ρομπόσης όρμησε εναντίον μιας φρεγάτας και ο πυρπολητής Τσαπέλης εναντίον μιας κορβέτας και τα ανάγκασαν να απομακρυνθούν.

Τα αποτελέσματα αυτής της πρώτης ναυμαχίας ήταν μηδαμινά από άποψη απωλειών και ζημιών των δύο αντιπάλων. Το σημαντικό όμως ήταν ότι οι Υδραίοι κράτησαν τις θέσεις, από τις οποίες οι Τούρκοι απέτυχαν να μετακινηθούν.

Το πρωί της 2 Αυγούστου ο στόλος των Σπετσών και ένα ψαριανό πλοίο που έπλεαν προς τη Σάμο (σύνολο 16 πλοία και ένα πυρπολικό) συναντήθηκαν κοντά σ' αυτήν με εχθρικά πλοία που μετέφεραν αποβατικά στρατεύματα στη Σάμο. Στη σύγκρουση που επακολούθησε μερικά από τα εχθρικά βυθίστηκαν μαζί με το έμψυχο φορτίο τους, άλλα αιχμαλωτίστηκαν και τα υπόλοιπα τράπηκαν σε φυγή προς τη νησίδα του Αγίου Μηνά (ανατολικά του πορθμού της Μυκάλης).

Στη συνέχεια τα σπετσιώτικα και το ψαριανό εισήλθαν στον πορθμό και συνενώθηκαν με τον υδραϊκό στόλο. Έτσι ο Ελληνικός στόλος αριθμούσε τώρα 39 πλοία και 6 πυρπολικά.

Στις 4 Αυγούστου ο εχθρικός στόλος πραγματοποίησε και νέα εξόρμηση εναντίον των ελληνικών πλοίων, που τον υποδέχθηκαν με σφοδρό κανονιοβολισμό, ενισχυμένο και από τα κανόνια των ακτών της Σάμου. Συγχρόνως, 16 ελληνικά πλοία προχώρησαν για να αποκρούσουν τον εχθρό και τα πυρπολικά έλαβαν διαταγή να δράσουν. Οι κυβερνήτες τους όμως αρνήθηκαν να υπακούσουν με διάφορες προφάσεις. Οι πλοίαρχοι των πυρπολικών έμεναν αμετάπειστοι, ενώ ο αριθμός των τουρκικών πλοίων μεγάλωνε. Είχαν φθάσει 22 έναντι 16 ελληνικών.

Στη δύσκολη εκείνη ώρα φάνηκε να πλησιάζει ο Κανάρης με το πυρπολικό του. Στην πρόταση του Σαχτούρη να ορμήσει εναντίον του εχθρού ο γενναίος Ψαριανός απάντησε θετικά και χωρίς χρονοτριβή, ακολουθώντας το πλοίο του Λ. Παναγιώτα, προχώρησε προς την Τουρκική ναυαρχίδα και μια μεγάλη φρεγάτα. Σφοδρός κανονιοβολισμός υποδέχθηκε τα ελληνικά πλοία. Ο Κανάρης, κάνοντας μια διαδρομή θανάτου ανάμεσα σε μια βροχή από μυδράλια και σφαίρες, αγωνιζόταν να προσκολλήσει το πυρπολικό του σε ένα από τα εχθρικά πλοία. Τελικά αυτό δεν έγινε κατορθωτό, πέτυχε όμως να ματαιώσει την έφοδο του εχθρού, που φοβισμένος απομακρύνθηκε μέσα στη νύχτα.

Την Τρίτη 5 Αυγούστου, με τις πρώτες ακτίνες του ηλίου, ο τουρκικός στόλος, με ευνοϊκές γι' αυτόν καιρικές συνθήκες, πλησίασε τα

αγκυροβολημένα στο μέσο του πορθμού Υδραιοσπετσιώτικα πλοία.

Ο Σαχτούρης, βέβαιος ότι ο εχθρός θα επιχειρούσε και τέταρτη έφοδο, είχε διατάξει γενική προετοιμασία στη διάρκεια της νύχτας, δίνοντας μεγαλύτερη σημασία στα πυρπολικά, εφόσον οι Τούρκοι είχαν υπεροπλία. Τα 6 πυρπολικά είχαν ετοιμαστεί και μαζί με τα απαραίτητα συνοδευτικά περίμεναν την ευκαιρία να επιτεθούν.

Τα τουρκικά πλοία, βοηθούμενα από τον ανατολικό άνεμο που φυσούσε, άρχισαν να πιέζουν την ελληνική παράταξη και προσπαθούσαν να τη βγάλουν από τον πορθμό. Ταυτοχρόνως, άλλα εχθρικά πλοία έρχονταν από το αντίθετο μέρος, οπότε η θέση του ελληνικού στόλου άρχισε να γίνεται δύσκολη. Στην επίθεση πρωτοστατούσε μία μεγάλη φρεγάτα των 36 πυροβόλων. Εναντίον της όρμησε το πυρπολικό του Υδραίου Δημ. Τσάπελη, που αψηφώντας κάθε κίνδυνο, προσπάθησε να προσκολλήσει το πυρπολικό του στη φρεγάτα "Μπουρλότ - Κορκμάζ" (= δεν φοβάται το πυρπολικό). Τότε 4 βάρκες με στρατό κατέβηκαν από τη φρεγάτα για να τον εμποδίσουν.

Οι Έλληνες ναύτες, μπροστά στον κίνδυνο να συλληφθούν, άρχισαν να απομακρύνονται, ενώ ο Τσαπέλης συνέχιζε τη δραματική του προσπάθεια μόνος του. Βλέποντας, όμως, τη βάρκα του έτοιμη να απομακρυνθεί, βιάστηκε να πυροδοτήσει το πυρπολικό του, η πυρίτιδα αναφλέγηκε νωρίτερα και το πυρπολικό καταστράφηκε χωρίς αποτέλεσμα, ενώ ο γενναίος Τσάπελης μόλις πρόλαβε να διασωθεί από τη βάρκα του, με βαριά εγκάυματα στο πρόσωπο και στα χέρια.

Στην τουρκική φρεγάτα επικρατούσε πανικός και πολλοί έπεφταν στη θάλασσα για να σωθούν. Τότε η φρεγάτα, αντί να συνεχίσει την πορεία της, έστρεψε προς τα Μικρασιατικά παράλια, όπου θα προσάραζε και θα διέσωζε τους άνδρες της. Αλλά τότε βρέθηκε ξαφνικά αντιμέτωπη με το πυρπολικό του Κανάρη, που αψηφώντας τον καταιγισμό των πυρών που ρίχνονταν εναντίον του, συνέχισε την καταδίωξή της, φέρνοντάς την σε αδιέξοδο.

Άλλοι από το πλήρωμα έμπαιναν στις βάρκες να σωθούν και άλλοι έπεφταν στη θάλασσα. Ο Κανάρης έριξε το πυρπολικό του στο κέντρο του εχθρικού πλοίου, το προσέδεσε, του έβαλε φωτιά και κατάφερε να απομακρυνθεί εγκαίρως. Η εχθρική φρεγάτα πνιγμένη στις φλόγες έπεσε σε έναν βράχο. Η πυριτιδαποθήκη της εξερράγη, τα πυροβόλα της εκपुरσοκροτούσαν αυτόματα από την υπερθέρμανση και το νεότευκτο εχθρικό πλοίο ανατινάχθηκε στον αέρα σκορπίζοντας σε μεγάλη έκταση

την καταστροφή και τον θάνατο, ακόμα και στους αναμένοντες στρατιώτες στη Μικρασιατική ακτή.

Όσοι εχθρικοί στρατός βρισκόταν στην παραλία, έτρεχε προς τους λόφους, ενώ άλλοι έπεφταν στη θάλασσα, όπου οι Έλληνες τους συνελάμβαναν και τους έσφαζαν. Κανένα ελληνικό πλοίο δεν βλάφτηκε από την τρομερή έκρηξη. Σκοτώθηκαν όμως δύο από τους ναύτες του Κανάρη.

Είχε ήδη μεσημεριάσει και παρά την καταστροφή οι Τούρκοι συνέχιζαν την επίθεση κατά της αριστερής πλευράς της ελληνικής παράταξης που κρατούσαν οι Σπετσιώτες. Ο ίδιος ο Χοσρέφ πλησίασε τα παράλια της Σάμου στην περιοχή "Άσπρο Κάβο" με τη ναυαρχίδα του και 2 φρεγάτες που άρχισαν "ν' αδειάζουν τα κανόνια κατά του φρουρίου και των βουνών". Η ελληνική αντεπίθεση, με πρώτη τη ναβέτα του Ανάργυρου Λεμπέση, υπήρξε άμεση, ενώ τα Υδραϊκά και Σπετσιώτικα πλοία με τα πυροβόλα τους εμπόδιζαν τον εχθρό να προχωρήσει.

Κατά τις 15:00 ο Υδραίος Γεώργιος Βατικιώτης κατόρθωσε να κολλήσει το πυρπολικό του σε ένα μεγάλο Τυνησιακό μπρίκι και να το κάψει. Παρά το νέο πλήγμα, η τουρκική επίθεση συνεχιζόταν με επιμονή. Μετά δύο ώρες μάχης, ο Υδραίος πυρπολητής Δημ. Ραφαλιάς μαζί με τον Λέκα Ματρόζο, πυρπόλησαν ένα "μεγάλο φρεγαδόνι Τριπολίτικον", ενώ μόλις απέτυχε ο επίσης Υδραίος Αναστάσιος Ρομπόζης στην επίθεσή του εναντίον μιας φρεγάτας.

Καθ' όλη τη διάρκεια της ναυμαχίας τα σαμιακά κανόνια από τις παραλίες του νησιού βομβάρδιζαν ακατάπαυστα τον Τουρκικό στόλο.

Ο Χοσρέφ βλέποντας ότι τα περισσότερα πλοία του ήταν έτοιμα να εγκαταλείψουν τον αγώνα προτίμησε να εγκαταλείψει τη ναυμαχία και οπισθοχώρησε τις πρώτες πρωινές ώρες της 6ης Αυγούστου, πίσω από το Αγαθονήσι, περίπου 20 μίλια περίπου νοτίως της Σάμου.

Η ναυμαχία της Μυκάλης σήμανε και το τέλος της προσπάθειας των Τούρκων να πατήσουν στη Σάμο. Η μεγάλη καταστροφή που έγινε στον τουρκικό στόλο, καθώς και ο διασκορπισμός του στρατού που είχε συγκεντρωθεί στα Μικρασιατικά παράλια, ανάγκασαν τον Χοσρέφ να εγκαταλείψει κάθε προσπάθεια για απόβαση στη Σάμο.

Στις 8 Αυγούστου ο τουρκικός στόλος που ήταν κρυμμένος πίσω από το Αγαθονήσι ξεκίνησε για τον Νότο προκειμένου να συναντήσει τον Αιγυπτιακό στόλο, πράγμα που συνέβη λίγες μέρες αργότερα στην Κω.

Η συμβολή του Σαχτούρη στη νίκη αυτή ήταν τεράστια. Δικαιολογημένα περιέγραψε περήφανος τη νικηφόρα ναυμαχία του στόλου σε έκθεσή του προς τους προκρίτους της Ύδρας.

6η Αυγούστου: Η εθνική εορτή της Σάμου

Το πρωί της 6ης Αυγούστου, εορτή της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, βρήκε τη Σάμο απαλλαγμένη από την απειλή και τους Σαμίους να πανηγυρίζουν. Η επιτυχής έκβαση της ναυμαχίας αποδόθηκε σε θεία παρέμβαση και αποφασίστηκε να χτιστεί επιβλητικός ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρα στο ύψωμα δίπλα στο Κάστρο του οπλαρχηγού Λυκούργου Λογοθέτη, εκπληρώνοντας έτσι το τάμα του.

Επίσης αποφασίστηκε η επίσημη σφραγίδα του "Κοινού της Σάμου" (επαναστατική κυβέρνηση) να έχει την εικόνα της Μεταμόρφωσης και γύρω της την επιγραφή "ΧΡΙΣΤΟΣ ΣΑΜΟΝ ΕΣΩΣΕΝ ΤΗ 6Η ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1824".

Η 6η Αυγούστου έχει καθιερωθεί ως εθνική εορτή της Σάμου και εορτάζεται ανελλιπώς κάθε χρόνο με τελετές, νησιώτικους χορούς, αναπαράσταση της Ναυμαχίας και καύση πυροτεχνημάτων, ως η μεγαλύτερη ναυμαχία του απελευθερωτικού αγώνα.

Υποστράτηγος ε.α Γεώργιος Καρδαμίτσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, τόμος ΙΒ', "Εκδοτική Αθηνών", 1975.
- Περιοδικό ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ, τεύχος 60, Αύγουστος 2001.
- ΤΟ ΝΑΥΤΙΚΟ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, Μάριου Σίψα, αρχιπλοιάρχου ΠΝ, έκδοση ΓΕΝ, 1982.
- ΑΙ ΝΑΥΤΙΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΥΠΕΡ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΑΓΩΝΟΣ 1821-29 Κ.Α Αλεξανδρή, αντιπλοιάρχου Π.Ν.

-ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΒΕΡΓΑΝΤΙΝΟΥ "Η ΑΘΗΝΑ", αντιναυάρχου Γεωργ. Σαχτούρη.

-ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΩΝ ΚΑΙ ΝΑΥΜΑΧΙΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΟΛΟΥ, υποναυάρχου Κων. Νικοδήμου, έκδοση 1862, ανατύπωση "Ναυτικής Επιθεώρησης", 1989.

-ΟΙ ΝΑΥΜΑΧΙΕΣ ΤΟΥ 1821, Αντωνίου Ανδρέα Μιαούλη, έκδοση Βεργίνα, 1996.

-ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ, Σπυρ. Τρικούπη, έκδοση Χρ. Γιοβάνη, 1978.

-ΘΑΛΑΣΣΟΜΑΧΟΙ ΤΗΣ ΛΕΥΤΕΡΙΑΣ, "Ναυτική Επιθεώρηση", τεύχος 437, Ιαν - Απρ. 1986.

-ΥΔΡΑΙΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΚΑΙ ΝΑΥΜΑΧΟΙ ΤΟΥ 1821, ΜΕΡΟΣ β', αντιναυάρχου Δημ. Λισμάνη, έκδοση Υπηρεσίας Ιστορίας Ναυτικού, 1996.